

ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણી

(જન્મ : ઈ.સ. 1917; અવસાન : ઈ.સ. 2000)

ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણીનું વતન મહુવા (સૌરાષ્ટ્ર) છે. તેમણે તેઓ અપભ્રંશ અને પ્રાકૃત ભાષાના આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવતા વિદ્વાન છે. તેમણે અપભ્રંશ અને પ્રાકૃત ભાષાઓની અનેક પ્રશિષ્ટ કૃતિઓનાં સંપાદનો કર્યાં છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની કૃતિઓના તેમણે કરેલાં સંપાદનો ભાષાશાસ્ત્ર અને લોકશાસ્ત્રની આધુનિક શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિનાં ઉત્તમ પરિણામો છે. ભાષાશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ અને મીમાંસાને લગતા ઉત્તમ ગ્રંથો ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યને એમણે આપ્યા છે. તેમણે એવાં ઉત્તમ સંપાદનો ઉપરાંત “પ્રપા”માં સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશ કાવ્યના અનુવાદો આપ્યા છે અને “કમળના તંતુ”માં પ્રાચીન કથાનકોને આસ્વાદ્ય વાર્તાના રૂપમાં આલેખ્યાં છે.

પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન કથાનકો પણ લોકકથાની જેમ આજની ટૂંકીવાર્તા માટે અખૂટ સામગ્રી પૂરી પાડી શકે છે તેનું દૃષ્ટાંત “કમળના તંતુ” છે. અનુરુદ્ધ ભગવાન ગૌતમ બુદ્ધના કુળનો શાક્ય રાજકુમાર છે. તેની પ્રવ્રજ્યાની આ કથા કુળમદલોપના મૂળનો ઇતિહાસ કેટલો પ્રાચીન છે તે પુરવાર કરે છે. જિંદગીમાં જેણે ‘નથી’ એવો શબ્દ ક્યારેય સાંભળ્યો પણ નથી અને બિરંજ જે પાત્રમાં રંધાય છે તેમાં જ પેદા થાય છે એવું અનુમાન કરે છે તે રાજકુમાર ઉપાલિને પ્રથમ દીક્ષા આપવાનું કારણ દર્શાવે છે તે જુઓ! બુદ્ધના સમયનું અને શાક્ય રાજકુમારોની મનઃસ્થિતિનું નિરૂપણ લેખકે રોચક, સાદી, સરળ અને નિરાડંબરી શૈલીમાં કર્યું છે.

લખોટાની રમત બરાબર ચગી હતી. અનુરુદ્ધ, ભદ્રિક, કિંબિલ, આનંદ, ભૃગુ ને દેવદત્ત એ કપિલવસ્તુના છ શાક્ય રાજકુમારો બાળસહજ રસથી બીજું બધું ભાન ભૂલીને રમતમાં લયલીન થઈ ગયા હતા. જબરી રસાકસી હતી.

એમ તો તેઓ લખોટે જ્યારે-જ્યારે રમતા ત્યારે-ત્યારે તેમને મજા જ પડતી. પણ આજનો રંગ ઓર હતો. કેમ કે, આજે તો કુમારો હોડ લગાવીને રમતા હતા. હારે તેણે સૌને ખાજાં ખવરાવવાની શરત હતી. પછી તો રસનું પૂછવું જ શું?

રમનારા પોતાની શક્તિ ને યુક્તિનો પૂરો કસ કાઢતા હતા, સામસામી બોલચાલના, આનંદ ને પ્રશંસાના, વિરોધો ને વાંધાના, રોષ અને ધમકીના વારંવાર નીકળતા ઉદ્ગારો સૂચવતા હતા કે ઉશ્કેરાટ વધીને ક્યાં પહોંચ્યો છે.

પણ રસાકસી થોડીક જ વાર ટકી. પછી તો એક પછી એક રમનારો છૂટતો ગયો. અનુરુદ્ધ એકએક દાવમાં પાછળ પડતો ગયો. છેવટે બધા છૂટી ગયા, અનુરુદ્ધ બાકી રહી ગયો. ‘ખાજાં લાવ, ખાજાં લાવ’ના પોકારોથી તેને સૌએ ઘેરી લીધો.

અનુરુદ્ધે તરત જ શરત પ્રમાણે માતાને ખાજાં મોકલવા કહેવરાવ્યું. ખાજાં આવી જતાં સૌએ મોજથી દાવ્યાં.

વળી પાછી રમત શરૂ થઈ. એવો જ રંગ જામ્યો. ફરી અનુરુદ્ધ પાછળ પડતો ગયો. બીજી વાર પણ એ જ હાર્યો. ખાજાં મંગાવ્યાં. સૌએ ઉડાવ્યાં.

ત્રીજી વારની રમતનું પણ એ જ પરિણામ. અનુરુદ્ધ હાર્યા કરે, ખાજાં મંગાવ્યાં કરે ને તેની માતા મોકલ્યાં કરે.

જ્યારે ચોથી વાર પણ અનુરુદ્ધ હારી ગયો, ને દાસી ખાજાં મોકલાવવાનો સંદેશો લઈને આવી, ત્યારે માતાને આ વાત હવે જરા વધારે પડતી લાગી. તેને અનુરુદ્ધની આંખ ઉઘાડવાની જરૂર જણાઈ. સહેજ ઊંચા સ્વરે તેણે દાસીને કહ્યું :

‘જા, જઈને કુમારને કહે કે નથી ખાજાં ભરી રાખ્યાં તારે માટે, તે હું મોકલ્યાં કરું.’

દાસીએ જઈને અનુરુદ્ધને માતાના શબ્દો કહ્યા.

પણ અનુરુદ્ધ એવી સમૃદ્ધિની છોળ અને લાડમાં ઊછરેલો કે તેની કોઈ પણ માગ માટે અત્યાર સુધીમાં તેને કદી ના કહેવામાં નહોતી આવી. તેમણે માતા તરફથી ‘નથી’ શબ્દ જ આ પહેલી વાર સાંભળ્યો!

એટલે ગોઠિયાઓ સાથેની વાતચીત અને રમતના તાનમાં તે તો સમજ્યો કે માતાએ ‘નથી-ખાજાં’ નામનાં કોઈ નવી જાતનાં ખાજાં બનાવી રાખ્યાં છે, ને તે મોકલાવું કે નહિ તે પુછાવે છે!

એટલે તેણે કહ્યું :

‘જા ને, દોડતી જઈને કહે : ‘નથી-ખાજાં હોય, તો ‘નથી-ખાજાં’ મોકલ. અમારે તો કોઈ પણ ખાજાં જોઈએ.’

ને તેની માતા તે દિવસે અનુરુદ્ધને ‘નથી’ એટલે શું એટલું સમજાવતાં તો ગળે આવી ગઈ.

શાક્યોના મોવડી શુદ્ધોદનના ભાઈ અમિતૌદનનો નાનો પુત્ર ને ભગવાન બુદ્ધનો પિતરાઈ અનુરુદ્ધ આવી સુંવાળપમાં ઊછર્યો.

તેણે જ્યારે યૌવનના ઉંબરમાં પગ મૂક્યો ત્યારે તેને માટે ઋતુઋતુ પ્રમાણેના ત્રણ પ્રાસાદ બનાવવામાં આવ્યા. શિયાળો ગાળવા માટે હૈમંતિક પ્રાસાદ, ઉનાળા માટે ગ્રૈષ્મિક અને વર્ષાઋતુ માટે વાર્ષિક. ચોમાસાના માસ તે પોતાના વાર્ષિક પ્રાસાદમાં જ રહીને ગાળતો. એ ત્રણ-ચાર માસ તે ઉપરથી નીચે પગ ન મૂકતો. પ્રાસાદમાં સુખસગવડ ને આનંદપ્રમોદનાં સાધનો ભરપૂર હતાં. વાદક વિનાનાં વાજિંત્રો વાગતાં. મન થયા ભેગી વસ્તુ હાજર થતી. સરખેસરખા મિત્રો મળતા. વાર્તાવિનોદમાં સમય ક્યાં વીતી જતો તેનું કોઈને કશું ભાન ન રહેતું.

એકવાર એવી ગોષ્ઠી કરતાં અનુરુદ્ધ, ભદ્રિક અને કિંબિલ બેઠા હતા. વાતમાં ને વાતમાં તેઓ કાંઈક વધારેપડતા ઊંડા ઊતરી ગયા.

ને એવી ચર્ચા નીકળી કે આપણે હંમેશાં બિરંજ ખાઈએ છીએ તે ક્યાંથી ઉત્પન્ન થતો હશે?

પ્રશ્ન ઘણો જ ગંભીર હતો. ભલભલાની બુદ્ધિને કસે તેવો હતો!

કિંબિલ એક દિવસ અકસ્માત ચોખાને કોઠારમાંથી લઈ જવાતા, તો બીજી કોઈ વાર તેમને ચૂલા ઉપર રંધાતા અને ત્રીજી વાર રસોડામાં યોગ્ય રીતે સંસ્કારીને પછી ભોજનપાત્રમાં પીરસાતા જોઈ ગયેલો. એટલે તેમણે આ વિષયના એક જાણકારની ખુમારીથી કહ્યું, ‘આવા વિષયના જ્ઞાનની બાબતમાં તમે લોકો હજી બાળક ગણાઓ. મેં બરાબર તપાસ કરી છે. મારો અનુભવ કહે છે કે બિરંજ મૂળ તો કોઠારમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ને ત્યાંથી આપણા ભાણામાં આવે છે.’

‘ધન્ય છે, ધન્ય છે, રાજપુત્ર!’ ભદ્રિક બોલી ઊઠ્યા. ‘તમારું જ્ઞાન પ્રદર્શિત કરવા માટે તને ધન્યવાદ ઘટે છે. બાકી જે બાબતમાં આપણે જાતે જોયું ન હોય તેમાં અટકળના તુક્કા ન લગાવીએ, સમજ્યો? મેં મારી સગી આંખે જોયેલું છે કે બિરંજ કડાઈમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.’

ભદ્રિકે કોઈ પ્રસંગે તેની આટલી વયમાં પહેલી જ વાર ભૂલેચૂકે રસોડામાં ડોકિયું કરેલું, ને ત્યાં તે બિરંજને રંધાઈને પીરસવાના પાત્રમાં રખાતાં જોઈ ગયેલો. એટલે તેણે કિંબિલની વાતને પોતાના આ જાતઅનુભવની જબરી મૂડીને બળે એક ઊંટંગ તર્ક ગણી હસી કાઢી.

એટલે ખડખડાટ હસીને અનુરુદ્ધ બોલ્યો, ‘મિત્રો કાંઈ અવિનય લાગે તો મને ક્ષમા કરજો. પણ તમે બંને માન પ્રેરે એટલી ઊંચી બુદ્ધિ ધરાવતા હોવા છતાં, અત્યારે કેમ મૂરખના જેવી વાત કરી રહ્યા છો એ મને નથી સમજાતું. હું સમજણો થયો ત્યારથી તે અત્યાર સુધીના મારા એકએક દિવસના પ્રત્યક્ષ અનુભવથી હું તો માનું છું કે પીરસવાના સુવર્ણ કટોરામાં જ બિરંજ ઉત્પન્ન થાય છે, બીજે ક્યાંય નહિ.’ પીરસવાના પાત્રમાંથી પોતાના ભાણામાં બિરંજ પીરસાય છે એટલું બાદ કરતાં તે શી ચીજ છે, ક્યાં ને કેમ થાય છે એ વિશે અનુરુદ્ધને કદી કાંઈ પણ જોવાજાણવાનું બન્યું ન હતું!

નિત્યનું જીવન અને જગત કેમ ચાલે છે તેની ઉપર ઝાઝા વિચાર વેડફી મનને કષ્ટ આપવાનું આ કુમારોને પ્રયોજન પણ શું?

આવા સુખવૈભવમાં અનુરુદ્ધના નવયૌવનના દિવસો એક પછી એક વીતતા હતા.

એટલામાં એક દિવસ અનુરુદ્ધને તેના મોટા ભાઈ મહાનામે બોલાવીને વાત કરી, ‘વત્સ અનુરુદ્ધ, તું જાણતો તો હોઈશ કે ભગવાન બુદ્ધે પ્રવ્રજ્યા લીધી, તે પછી તેમની પાછળ અનેક અભિજાત શાક્યપુત્રોએ સંસાર છોડ્યો છે. દરેક કુટુંબમાંથી કોઈ નહિ ને કોઈ ભગવાનને અનુસર્યું છે, પણ આપણા કુટુંબમાંથી એક જણ પણ ઘર તજીને ભગવાનને પગલે અણગાર નથી બન્યું. આ વાત આપણે માટે ઘણું નીચું જોવાવનારી ગણાય. ને મને એ કેટલાક સમયથી ખટક્યા કરે છે. આપણે ત્યાંથી એકાદ જણે તો પ્રવ્રજ્યા લેવી જ જોઈએ. તો નિર્ણય કર, આપણે બે છીએ તેમાંથી કાં તો હું શ્રમણ બનું, કાં તો પછી તું બન.’

પણ આ ‘પ્રવ્રજ્યા લેવી’, ‘શ્રમણ થવું’, ‘અણગાર બનવું’ એ શબ્દો અનુરુદ્ધે પહેલી વાર જ સાંભળ્યા. શ્રમણ બનવું એટલે મુંડન કરાવી, શરીરસુખ પ્રત્યે અનાસક્ત રહી, ભિક્ષા માગીને નિર્વાહ કરવો એમ જ્યારે તેને સમજાવ્યું, ત્યારે તે વિચારમાં પડી ગયો. શ્રમણ બનવાનું તેનું ગજું ખરું?

તે બોલ્યો, ‘આર્ય, તમારી આજ્ઞા થાય એટલે તે મારે મસ્તક પર જ ચડાવવાની હોય. એમાં કશો વિચાર ન જ કરાય. માત્ર મને સહેજ આશંકા મારા પૂરતી રહે છે. મારી પ્રકૃતિ આટલી સુકુમાર છે, તો તમે કહ્યું તેવા જીવનનો બોજો મારાથી બરાબર વહી શકાશે ખરો ? પણ એ તો થઈ રહેશે.’

‘સાચું કહે છે તું, વત્સ.’ મહાનામે કહ્યું, ‘તારાથી એ નહિ બને. હું જ પ્રવ્રજ્યા લઉં. તો હવેથી કુટુંબના ભરણપોષણનો ભાર તારે વહેવાનો છે. ખાસ કરીને ખેતીની તું બરાબર સારસંભાળ રાખજે. નિર્વાહનો મુખ્યમાં મુખ્ય આધાર એ જ છે.’

શાક્યો આમ તો મોટા જમીનદાર ઠાકોરો જેવા હતા.

‘આર્ય, એ ખેતી વળી શું છે?’ અનુરુદ્ધે પૂછ્યું. બિરંજ વિશેનું જેનું જ્ઞાન તે પીરસવાના પાત્રમાંથી નીકળે છે એટલું હતું, તે બિચારાએ ‘ખેતી’ શબ્દ ક્યાંથી સાંભળ્યો હોય?

‘વત્સ, તને હું સમજાવું.’ કહી મહાનામે ખેતર કોને કહેવાય, તેને કેમ ખેડાય, ખેડ્યા પછી ધાન્ય કેમ વવાય, પછી પાણી પાવાનું ને એમ સંભાળ લઈ ઉગાડેલું ધાન્ય પાકતાં લણવું, ઢગ કરવો, ઘૂંસાંભૂંસા જુદાં કરવાં, ઝાટકી સાફસૂફ કરવું, કોઠારમાં ભરવું, ને પછી તેમાંથી ભોજન તૈયાર કરવું. એમ બધી ક્રિયાની સમજ પાડીને કહ્યું, ‘આ જ પ્રમાણે બધી ક્રિયાઓ બીજે વરસે ફરી પાછી અનુક્રમે કરવાની ને એમ દર વર્ષે કર્યે જવાનું.’

‘પણ આર્ય,’ મૂંઝાઈ ગયેલા અનુરુદ્ધે પૂછ્યું, ‘એમ કેટલાં વરસ કરવાનું ? આટલી બધી ઉપાધિઓની પરંપરાનો ક્યારેક અંત તો હશે ને? પાંચ વરસે, સાત વરસે?’

‘ના વત્સ, એમાં કદી અટકવાનું ક્યાંથી હોય ? જીવો ત્યાં સુધી એ ચાલ્યા કરે. એનો કદી છેડો જ નહિ. આપણા વડવાઓનો એમ જ કરતાં કરતાં દેહાંત થયો. તારે પણ શરીર ન પડે ત્યાં સુધી એ જ કરતા રહેવાનું છે.’

‘આર્ય, એ તો ખૂબ દુષ્કર.’ ગભરાઈને અનુરુદ્ધે કહ્યું, ‘મારાથી એ નહિ બને. એ કરતાં તો શ્રમણ થવું વધારે સહેલું છે. મારાથી એ ખેતી નહિ થાય. તમે જ એ સંભાળો, હું પ્રવ્રજ્યા લઈશ.’

મહાનામે અનુરુદ્ધની વાત માન્ય રાખી.

પ્રવ્રજ્યા લેવાનો નિર્ણય કરીને તે માટે અનુજ્ઞા લેવા અનુરુદ્ધ માતા પાસે ગયો.

વાત કરતામાં તો માતા ફફડી ઊઠી. વેદનાભર્યા સ્વરે તે બોલી, ‘વત્સ, મહાનામ અને તું મારા પ્રિયમાં પ્રિય વશવર્તી પુત્રો. મારો દેહ પડે પછી પણ તમારામાંથી કોઈ પ્રવ્રજ્યા લે એ હું ન સહી શકું, તો મારા જીવતાં તો કેમ હા કહું? એ વાત જ તું મનમાંથી કાઢી નાખ.’

પણ અનુરુદ્ધ તેની દૃઢતામાંથી ચળ્યો નહિ, ને અનુમતિ માટે વળીવળીને માતાને વીનવતો રહ્યો.

છેવટે માતાએ એક યુક્તિ શોધી કાઢી. તેણે અનુરુદ્ધને કહ્યું, ‘તારું મન એટલું બધું કોચવાતું હોય તો પછી ન છૂટકે તને એટલી છૂટ આપું છું કે જ્યારે ભદ્રિક પ્રવ્રજ્યા લે, ત્યારે તારે લેવી, તે પહેલાં નહિ.’

રાજપુત્ર ભદ્રિક અનુરુદ્ધનો ખાસ મિત્ર હતો. અનુરુદ્ધની માતા જાણતી હતી કે ભદ્રિક પ્રવ્રજ્યા લેવા માટે ખાસ કશો ઉત્સાહ નથી ધરાવતો. એટલે અનુરુદ્ધને અળસાવી દેવા માટે તેને આ સારો ઉપાય લાગ્યો.

અનુરુદ્ધ પહોંચ્યો ભદ્રિક પાસે. માતાએ કઈ શરતે પોતાને શ્રમણ થવા દેવાની અનુમતિ આપી છે એ વાત કરી, તેને પ્રવ્રજ્યા લેવા માટે વિનવ્યો. ભદ્રિક બોલ્યો, ‘એવું કાંઈ ચાલે, વયસ્ય? તારે ભિક્ષુ થવું હોય તો તું તારે થઈ જા. એમાં મને શા માટે સંડોવે છે? મારું કાંઈ ધાર્યું નહિ. મન થાય તો હું હમણાં જ ચાલ્યો જઉં, ને નહિ તો વરસો પણ નીકળી જાય.’

અનુરુદ્ધ તેને સમજાવવા લાગ્યો એટલે ભદ્રિકે વળી કહ્યું, ‘વયસ્ય, તું આવી બાબતમાં દબાણ કરે તે કેમ ચાલે? તારું બીજું કહે તે કામ હું કરી આપું, પણ ઘર છોડવાની બાબતમાં સૌ સ્વતંત્ર રીતે પોતાની જ વૃત્તિને અનુસરે. તારે પ્રવ્રજ્યા લેવી હોય તો ખુશીથી લે. મારા ઉપર આધાર ન રાખ.’

પણ અનુરુદ્ધની માતાએ તો ચોખ્ખી શરત મૂકી હતી. એટલે ભદ્રિક પલળે નહિ, ત્યાં સુધી અનુરુદ્ધને માટે કોઈ છટકબારી ન હતી.

ફરી તેણે પ્રેમનું, સમજાવટનું પોતાનું હતું તેટલું બળ વાપરી ભદ્રિકને અણગાર બનવા આગ્રહ કર્યો.

અનુરુદ્ધને પોતાને કારણે કષ્ટ થતું જોઈને છેવટે ભદ્રિકે કહ્યું, ‘તું એટલો બધો દુઃખી થતો હોય તો પછી મારે માટે બીજો ઉપાય નથી. હું તારી સાથે પ્રવ્રજ્યા લેવા સંમત થાઉં છું, પણ સાત વરસ પછી. સાત વરસ તું થોભી જા. પછી આપણે સાથે જ ભિક્ષુ થઈશું.’

અનુરુદ્ધનું હૃદય આશાથી પુનર્જીવિત થયું. ઢીલા પડેલા ભદ્રિકને પોતા ભણી ખેંચવા તે પ્રબળ પ્રયાસ કરી રહ્યો. તેમણે કહ્યું : ‘વયસ્ય, સાત વરસનો ગાળો એટલે શું એ તો જરા વિચાર. અરે, કાલ શું બનશે તે કહી શકાતું નથી, તો સાત વરસનું શું કહેવું?’ ને એમ સમજાવી-સમજાવીને અનુરુદ્ધ ભદ્રિકને સાત માસ ઉપર, ને પછી સાત દિવસ ઉપર લઈ આવ્યો. પુત્ર ને ભાઈને રાજ્ય સોંપવાનો પ્રબંધ કરવા માટે સાત દિવસ તો જોઈએ. એટલે સાત દિવસ થોભી જવા અનુરુદ્ધે રાજીખો બતાવ્યો.

અનુરુદ્ધ અને ભદ્રિક ચાર-છ દિવસમાં જ પ્રવ્રજ્યા લેવાના છે એ સમાચાર બધે પ્રસરી ગયા. એટલે તો તેમના મિત્ર આનંદ, ભૃગુ, કિંબિલ અને દેવદત્તે પણ તેમને સાથ આપવાનો નિર્ણય કર્યો.

સાત દિવસ તો જોતજોતામાં વીતી ગયા, ને શાક્યરાજોના એ છ કુમારો ઘરબાર છોડીને નીકળી પડ્યા, સાથે તેમના નાચી ઉપાલિને પણ લીધો. ચતુરંગિણી સેના તેમની પાછળ-પાછળ ચાલતી હતી.

ગાજતેવાજતે નગરી બહાર નીકળીને ઉદ્યાનભૂમિ વટાવી, એટલે તેમણે સેનાને ત્યાંથી પાછી વાળીને પછી મલ્લોની રાજધાની અનુપિયની દિશામાં પ્રયાણ આરંભ્યું. કેમ કે, તે વખતે ભગવાન બુદ્ધ અનુપિયના આશ્રવનમાં વિહર્યા હતા.

કપિલવસ્તુનો સીમાડો વટી ગયો, એટલે પછી રાજકુમારો ઘડીક થોભ્યા. સૌએ પોતાનાં આભૂષણ ઉતાર્યાં ને પોતપોતાનાં ઉપરણાંમાં તેમણે બાંધીને એ પોટલીઓ નાચી ઉપાલિના હાથમાં આપતાં કહ્યું, ‘અરે એય ઉપાલિ, લે આ આભૂષણ ને તું અહીંથી પાછો વળી જા. આટલું તારી આજીવિકા માટે પૂરતું થઈ રહેશે જા!’

ઉપાલિને પાછો મોકલી દઈને કુમારો આગળ વધ્યા.

પણ બહુ દૂર નહિ ગયા હોય, ત્યાં તો તેમણે ઉપાલિને ખાલી હાથે પાછો તેમના તરફ આવતો જોયો!

‘કેમ રે ઉપાલિ, પાછો કેમ આવ્યો?’ સૌ પૂછવા લાગ્યા.

આર્યપુત્રો, તમે ઉદાર થઈને મને આપેલાં આભૂષણો લઈને હું કપિલવસ્તુ પાછો ફરતો હતો, ત્યારે મારા મનમાં એમ થયું કે નગરીમાં પહોંચીશ ત્યારે મને એકલો જોઈને શાક્ય શું કહેશે? તેમને એમ જ થશે કે અધમ ઉપાલિ કુમારોને મારી નાખી તેમનાં આભૂષણો લઈને નાસી આવ્યો છે. તે સ્વભાવના ઉગ્ર હોવાથી કાંઈ પૂછગાછ કર્યા વિના મને ત્યાં જ પૂરો કરશે. વળી મને એમ પણ થયું કે અપરંપાર વૈભવમાં આળોટતા આવા રાજકુમારો પણ બધું છોડી દઈને ભિક્ષુ બનવા નીકળી પડ્યા તો મારા જેવા પ્રાકૃતી માણસે ઘરબારનો શો મોહ રાખવો? તેથી મેં તો આભૂષણની પોટલીઓને એક ઝાડની ડાળ પર લટકાવી : કોઈ ભાગ્યશાળીની નજરે પડે તો ભલે બિચારો લઈ જાય, ને એમ હાથ ખંખેરી પાછો વળ્યો ને તમને સૌને આંબી લીધાં.’

ઉપાલિને અચાનક ઊપજેલા વૈરાગ્યથી આશ્ચર્ય પામતા કુમારોએ ‘તેં ઘણું સારું કર્યું, ભદ્ર! ઘણું સારું કર્યું’ એમ વારંવાર અનુમોદન આપી તેને પોતાની સાથે લીધો.

એમ કરતાં સૌ અનુપ્રિયના આંબાવાડિયામાં આવી પહોંચ્યા ને ભગવાન બુદ્ધને વંદન કરી એક કોર બેઠા.

અવસર મળતાં કુમારોએ પ્રવ્રજ્યા લેવાની વાત ભગવાન પાસે નિવેદિત કરી. ભગવાને સંમતિ આપી એટલે અનુરુદ્ધે હાથ જોડી કહ્યું, ‘ભદંત, આપને એક ખાસ વિનંતી કરવાની છે. અમારી જેમ અમારો આ નાચી ઉપાલિ પણ પ્રવ્રજ્યા લેવા માટે આવ્યો છે. તો એને પહેલાં દીક્ષા આપો, ને અમને પછી કેમ કે, એ પહેલાં શ્રમણ બનશે, એટલે અમે શાક્યકુમારો અમારા

એ વર્ષોના પરિચારકને હાથ જોડી દંડવત્ વગેરે કરી તેની સેવા ઉઠાવશું, ને એ રીતે અમે જન્મ્યા ત્યારથી જે કુળમદને સેવતા રહ્યા છીએ તેને નિર્મૂળ કરીશું. અમારા શ્રમણજીવનનું એ પૂર્વ સોપાન બનશે.’

આ નિરભિમાનવૃત્તિથી પ્રસન્ન થઈ તથાગતે ઉપાલિને પહેલાં દીક્ષા આપી. અનુરુદ્ધ અને બીજા કુમારોએ એ નવા ભિક્ષુને વંદન કર્યા, તેના શ્રમણને યોગ્ય પરિચર્યા કરી, ને પછી પોતે પ્રવ્રજ્યા લીધી.

(‘કમળના તંતુ’)

શબ્દ-સમજૂતી

અનુરુદ્ધ અનુ + રુદ્ધ જેને રોકવામાં આવ્યો છે તેવો, જેને ભારપૂર્વક વિનંતી કરવામાં આવી છે તેવો, હાલ વપરાતો શબ્દ અનુરોધ; રસાકસી ખેંચતાણ રસ્સો (દોરડું) ખેંચવાની રમત પરથી; દાબ્યો ખૂબ ખાધાં; બિરંજ ગળ્યો ભાત કડાઈ (સં. કટાહ) તળવાનું વાસણ, પેણી; પ્રવ્રજ્યા સંન્યાસ (બૌદ્ધ ધર્મમાં) સંસ્કૃતમાં વ્રજ-‘ચાલવું’, ‘જવું’ પરથી; અણગાર (અનુ + અગાર) ઘર વિનાનું; શ્રમણ બૌદ્ધ કે જૈન સાધુ; ધૂંસાંભૂંસાં છોડાં; અનુજ્ઞા (અનુ + જ્ઞા) રજા; અળસાવી ‘આળસ’ ઉપરથી ક્રિયાપદ અળસાવવું, આળસમાં નાખી દેવું; વયસ્ય મિત્ર; રાજીપો ખુશી (‘પો’ પ્રત્યય નામ બનાવે છે); નાચી વાળંદ; ચતુરંગિણી ચાર અંગવાળી (હાથી, ઘોડા, રથ અને પાયદળ); ઉઘરણું ઉપર ઓઢવાનું વસ્ત્ર, ખેસ (સં. પ્રાવરણ, ઉપાવરણ); અનુમોદન ટેકો, સહાનુભૂતિપૂર્વક ખુશીનો ટેકો આપવો તે (સં. અનુ + મુદ્ધ); પરિચારક સેવક, નોકર (સં. પરિ + ચર).

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) અનુરુદ્ધને ‘નથી’ શબ્દના અર્થની સમજ ક્યારે પડી?
- (2) અનુરુદ્ધ અને તેના મિત્રો કઈ રમતમાં લીન થઈ ગયા હતા?

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ‘બિરંજ’ બનાવવાની પ્રક્રિયા અંગેની ચર્ચાનું વાર્તામાં શું મૂલ્ય છે?
- (2) અનુરુદ્ધે કુળમદને નિર્મૂળ કરવા શું કર્યું?
- (3) ઉપાલિને પ્રથમ પ્રવ્રજ્યા આપવાનો આગ્રહ શા માટે રખાયો?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

- (1) ઉપાલિનું રેખાચિત્ર આલેખો.
- (2) ‘અનુરુદ્ધનો ગૃહત્યાગ’ વાર્તાનો ધ્વનિ સ્પષ્ટ કરો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- ભગવાન બુદ્ધનું જીવનચરિત્ર મેળવી વાંચો.
- વ્યાધિ, જરા, મૃત્યુ આ ત્રણ દૃશ્યો (જે બુદ્ધે જોયેલાં) નું નાટ્યીકરણ કરો.

શિક્ષક-પ્રવૃત્તિ

- અશ્વઘોષની કૃતિ ‘સૌદરનંદ’ વાંચી તેની કથા વિદ્યાર્થીને કહો.
- સુન્દરમૂર્તિ ‘બુદ્ધનાં ચક્ષુ’ કાવ્ય વિદ્યાર્થીને સંભળાવો.

